

УДК 94(477.4) "1861/1900"

Андрій Касян

**СТАВЛЕННЯ СЕЛЯНСТВА ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ДО ФОРМУВАННЯ НОВОГО ВОЛОСНОГО УСТРОЮ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.**

*Стаття присвячена ставленню пореформеного селянства Правобережжя до волості та волосних посадових осіб. Автор доходить висновку, що волость була певним "вакуумним" утворенням, де вчорашні кріпаки опановували основи самоврядування. Основними причинами незначного інтересу селян до участі в органах самоврядування можна вважати невисокий рівень освіти, патріархальну культуру та традиційно підвищену активність поляків, які масово займали посади у волосних правліннях. Селяни часто асоціювали волосну адміністрацію із поміщиками, адже волость усе ще була органом примусу.*

*Ключові слова: волость, селянське самоврядування, волосні посадовці, Правобережна Україна, пореформене селянство.*

Подій останніх років і особливо місяців в Україні переконливо доводять, що держава потребує докорінного реформування. Надто це стосується місцевого самоврядування. Очевидно, що при розробці реформ доречно буде враховувати історичний досвід. Зокрема, щодо причин невдач та прорахунків у функціонуванні волосних правлінь на Правобережжі в пореформений період (друга половина ХІХ ст.).

Проблема неодноразово потрапляла в поле зору істориків. Серед тематичних праць цінними є розвідки дореволюційних авторів Ф. Воропонова [15], А. Афанасьєва-Чужбинського [16]. Окремий інтерес становить ґрунтовна монографія радянського історика А. Бондаревського [2], присвячена волосному управлінню та становищу селян України у власне пореформену добу. З-поміж досліджень сучасних українських істориків знаковими видаються праці Ю. Присяжнюка [3] та О. Мельничук [1], а також студії французького історика Д. Бовуа [18].

Ось як описує сприйняття вчорашніми кріпаками запровадження волостей О. Мельничук, яка детально з'ясовувала питання формування органів місцевого самоврядування у Подільській губернії: "Селяни з невеликим бажанням зустрічали нововведення. Однією з причин було незадоволення селян викупною операцією, запровадження викупних грамот. Тому вони виражали своє незадоволення шляхом бойкоту виборів до органів самоврядування..., іншою причиною стало те, що утримання органів самоврядування лягало на самих селян, які й так мали велику кількість податків, натуральних повинностей та інших зборів" [1, с. 67]. У цих міркуваннях спостерігаємо зв'язок із думкою радянського дослідника А. Бондаревського, який тлумачив ставлення селян до урядової реорганізації адміністративних відносин суто в рамках теорії класової боротьби. Тож маємо підстави відповідно оцінювати й запропоновані істориками висновки, а саме – відносини між представниками волосного правління та селянами не що інше, як "узаконення експлуатації... та відстоювання виключно інтересів поміщиків" [2, с. 41].

Принципово іншу думку висловлює Ю. Присяжнюк, коли торкається проблеми конфліктів між селянськими масами та посадовцями місцевого самоврядування. Він вважає, що в цих справах істотних взаєминах "давалася взнаки природна реакція суб'єктів патріархально-синкретичної політичної культури на явища бюрократизації й відвертої корумпованості "цивілізованого (урбанізованого) суспільства" [3, с. 359]. Тобто, відносини у межах селянського світу науковець пояснює не зовнішніми впливами чи зв'язками, а цінностями, світоглядними пріоритетами, повсякденними навичками, притаманними власне цій своєрідній соціоментальній спільноті.

Спираючись на сучасні досягнення історичної та інших гуманітарних наук, спробуємо розширити поле пізнавального інтересу.

Негативне сприйняття селянами нового волосного устрою станом на 1890-і рр. пов'язане із витратами на утримання адміністрації. До витрат на утримання волосного правління, як і решту видатків на громадські потреби, чи навіть освіту своїх дітей, селяни ставилися надто критично. Що, приміром, не можна сказати про фінансування церкви, де вони були щедрішими. Крім того, пореформені селяни зберігали віру у "доброго царя", який залишався для них сакральним символом. Цим можна пояснити позицію мешканців Вергунівської волості, які на чолі з старшиною Іллею Зайченком абсолютно добровільно й власним коштом спорудили кіот із іконою Олександра Невського (1890 р.). За що й "отримали подяку та благословення від місцевого духовенства" [5, с. 122]. Для набожних людей це було великою честю. Не менш зворушливим виявилось й розміщення повідомлення про цю подію на шпальтах "Київських єпархіальних відомостей", мабуть,

найпопулярнішої губернської газети того часу. Тобто, селяни з порівняною легкістю витрачали кошти на ті потреби, які у їх розуміння були корисними. Що ж до видатків на утримання волосних структур, то тут вони, знову ж таки, намагалися максимально заощадити. Особливо помітно це було у перші роки після скасування кріпацтва, коли вчорашні панщинники ще мало розуміли сутність "отриманої волі", тобто, власне самоврядування як таке й продовжували асоціювати його із "панамі", "панським свавіллям".

Повернемося до думки А. Бондаревського, що волості "були покликані обстоювати інтереси поміщиків". Як відомо, ці структури для вчорашніх кріпаків були утворені відповідно до п. 3 "Высочайшого Манифесту", у якому зокрема, зазначалося: "Потім утворити в маєтках мирські управління, для чого... відкрити у значних населених пунктах волосні правління, а дрібні сільські громади возз'єднати під одне волосне правління" [6, с. 40]. Процес цей, зрозуміло, не був простим, але однозначно затребуваний часом, адже відтепер селян потрібно було долучити до загальної державної структури без колись всесильного посередника – поміщика. Вчорашнім панщинникам регіону збагнути це було дуже складно, попри збереження у їх історичній пам'яті козацької минувшини, гайдамаччини. Тому навіть через десятиліття після ліквідації кріпацтва київський губернатор матиме підстави писати у річному звіті (за 1872 р.): "...Виборні селянські установи: волосні і сільські правління і волосний суд останнім часом керовані постановами й особами, зобов'язаними до точного виконання Положення про селян від 19 лютого 1861 р., ...з кожним роком вони дедалі більше розуміють свої прямі обов'язки й права в сферах сільського самоврядування та судочинства" [7, арк. 18 зв.]. Наведений фрагмент документу, на наш погляд, чудово ілюструє тодішнє ставлення державної еліти до селянства з позицій існуючої традиції станового суспільства, бо очевидно, що тривалий час посполита людність не мала не лише прав, а й певних обов'язків.

Привертає увагу й та обставина, що майже через півстоліття після реформи, а саме 6 вересня 1904 р. генерал-ад'ютантом Клейгельсом затверджена відповідна інструкція, яка міститиме 172 пункти. Вона у цілому повторюватиме "Загальні положення про селян, що вийшли з кріпосної залежності" (від 1861 р.), але з деякою корекцією. Привертає увагу п. 171, згідно з яким, мировий посередник повинен пам'ятати, що "при неграмотності, нерозвиненості та особливо через відсутність звички селян до самоврядування, поради... можуть бути легко сприйняті селянами як накази керівництва..." [8, с. 46]. Отже, навіть через доволі значний відрізок часу (від доби кріпосного права фактично змінилося два покоління) селяни не володіли достатніми вміннями й навичками самоврядування.

Оскільки селяни Правобережжя не могли, а почасти свідомо не бажали продукувати зі свого середовища ефективних урядовців, вони видимо "сторонилися влади, навіть волосної" [9, с. 20–22]. Проте, у випадках відкритої конфронтації з членами волосних правлінь, зазвичай, "поводилися агресивно" [10, с. 15–16]. У 1864 р. хижнянський волосний старшина скаржився уманському повітовому справнику, що тутешні селяни відмовилися платити податки й викупні платежі. При цьому люди заявили, що їм напевне стало відомо про "відсутність подібних платежів у всіх сусідніх повітах". І що ці платежі є вигадкою їх "безпосередніх начальників", які "беруть хабарі в поміщиків, а ті й змушують їх до цього" [11, арк. 25]. Невдовзі волосний старшина довідався, що підбурювали мешканців с. Червоний Кут декілька односельців. Подібною агітацією вони займалися і в сусідніх селах Таращанського та Звенигородського повіту. З'явилися чутки, що ці активісти показували якусь грамоту, збираючи селян у святкові дні. "Документ" отримав резонанс: багато хто "став зовсім непокірливим і не виконував розпорядження начальства" [11, арк. 25 зв.]. У такий спосіб селяни, принаймні на початкових етапах формування волосного устрою, не асоціювали нове правління із чимось традиційно звичним, власне своїм. Вони ладні були вірити зайдам із сусідніх сіл чи повітів, а не волосному старшині, котрий на місцевому рівні виконував функцію офіційного посередника між владою та народом. З вірою у "доброго царя" селяни усі біди та незгоди перекладали на найближчих начальників, "на панство". Звичайно, волосні старшини не завжди виконували свою представницьку роль, відстоюючи інтереси підлеглих перед владою та поміщиками. Хоча матеріали справи про побиття селянами с. Червоний Кут поміщика П'ясецького свідчать, що дідич мав конфлікт із волосною адміністрацією, ймовірно причиною якого стали викупні платежі. У результаті серед підозрюваних опинився й сам волосний старшина.

За схожих обставин виникла справа, спричинена низкою взаємних скарг. Так, селяни с. Ходек Летичівського повіту ремствували на поміщика Старорипінського через закриття ним прогону для худоби. Водночас державний селянин Іван Яворський, що працював сторожем у того ж таки дідича, скаржився на ходецького волосного старшину Костянтина Малецького за те, що той арештував його нібито за підозрою у намірах викрасти коней. Пізніше у справі фігурував і колишній волосний писар Стрельбицький [12, арк. 3 зв. – 4]. Ці скарги стали наслідком суперечки між селянами та поміщиком, де волосний старшина займав, судячи з перебігу подій, позицію громади (тому й трапився його конфлікт із дідичем). За результатом розгляду справи найбільш постраждав саме

старшина, який відбув 7 днів арешту та заплатив 5 крб. штрафу [12, арк. 4]. Згідно із чинним тоді законодавством, цей посадовець, на відміну від волосного писаря, мав бути кооптованим виключно із місцевих селян. Але це здебільшого не допомагало йому мати відповідний авторитет. Виключенням були випадки, де посаду волосного старшини обіймав представник поважного роду.

Свого часу цю думку підтвердив етнограф В. Кравченко, який збирав і опрацьовував матеріали польових досліджень на Волині. Він зазначав, що на початку ХХ ст. селянське самоврядування в регіоні перебувало у занедбаному стані, за виключенням окремих волостей, у яких при владі перебували "авторитетні й владущі сільські клани" [13, с. 15, 17]. Проведений аналіз переконливо показує важливість цього чинника для ефективності пореформеного селянського самоврядування.

Повертаючись до виявів невдоволення діями волосної адміністрації, зауважимо, що селяни схильні були до флегматичних протестів. У 1877 р. сільські мешканці Овруцького повіту скаржилися на свавілля волосного писаря, відсутність контролю його дій з боку мирового посередника та голови з'їзду, які ніколи не бували на сходах. Тому не дивно, що селяни, не дочекавшись їх прибуття, часто-густо нічого не вирішували й мовчки "розходилися по роботах". Якби подорожній М. Абраменко від "нечего делать" не вслухався у цю розмову селян і пізніше не написав про це генерал-губернатору, то ці скарги так і залишилися б на рівні розмов між селянами [14, арк. 3]. Звичайно "добитися правди" селянам було важко, адже здебільшого подібні доноси відправлялися губернатору, а звіди в губернію, яка потім відряджало одного зі своїх членів на перевірку доносу. У згаданому випадку чиновники постановили, що донос М. Абраменка "лишен всякого вероятия" [14, арк. 5]. Є висока ймовірність, що справу "зам'яли" місцеві посадовці, бо у ній фігурував не лише писар, а й вище селянське начальство.

Питанням, яке повсякчасно турбувало селян, була земля, хліборобство, домашня худоба. На цьому тлі участь в органах самоврядування часто вважалася чимось зайвим, не надто почесним. Правобережжя тут мало свої особливості, які свого часу влучно сформулював Ф. Воропонов: "Край... господарського устрою та громадського побуту селян, в якому переважає "особисте" начало... Громада не так впливає на становище кожного господаря. Останній володіє своєю садибою, полем та ін. угіддями окремо, не піддається періодичним переділам землі..." [15, с. 755].

Ще в середині ХІХ ст. дослідники відзначали, що селяни Правобережної України мали в цілому "патріархальну політичну культуру" [16, с. 47]. Найбільш знаковою ситуація була, вочевидь, на Поділлі. На думку В. Гульдмана, у цій губернії селяни були "особливо мовчазні й понурі" [17, с. 6]. У селах регіону ніколи не користувалися особливою повагою люди невиробничих професій, волосного старшину сприймали як уособлення апарату державного примусу. Водночас, із практичного погляду, участь в органах самоврядування відволікала селян від ведення господарства. Ґрунтовну думку з цього приводу висловив Ю. Присяжнюк: "У цілому ж неструктурованість, недосконалість сільської демократії, політична інертність і соціально-правова обмеженість "в адміністративній та судовій компетенції" скрізь і всюди посилювала бюрократизацію селянського самоврядування. Водночас моральна оцінка діяльності конкретних посадовців була найважливішим чинником, що визначав стосунки в політичному мікрокліматі села" [3, с. 355].

Ситуація ускладнювалася загостренням національного питання, яке тоді поставало на новій, модерній історичній основі. Вислів "немає й мови про українське питання" можна вважати ключовим у розмовах та судженнях представників польської та російської еліти Правобережжя про представників місцевого "малоросійського плем'я". Так, на думку польського дідича Вацлава Подгорського, українці, як окрема етнічна спільність, взагалі "не існували". Були лише "тутешні" – люди "без вираженої національної свідомості" [18, с. 139–140]. Навіть після скасування кріпосного права ситуація була такою, що польська шляхта бачила у селянах, посадових особах сільського та волосного самоврядування якийсь "народець", "тутешній люд", "примітивні істоти" [19, с. 215].

А втім, національна проблеми ополеченого Правобережжя була очевидною. Вже у перші роки після скасування кріпосного права, російська влада виявляла стурбованість тим фактом, що поляки отримали додаткові адміністративні повноваження. Серед заходів, які пропонувалося здійснити, аби остаточно приєднати Волинь "до колишньої Вітчизни", стала заміна усіх чиновників польської національності на росіян (православних, до яких варто думати, потрапляли й особи українського походження). Зокрема, й волосних писарів, що позначалося на стосунках нових "місцевих урядників із селянським загалом" [20, с. 104].

Отже, зрозуміло, що для інертного й навіть упередженого ставлення селян до волосної влади існувало багато причин. Так би мовити, конкретних та ситуативних. Тому проблема, чому ж волость, як основний орган селянського самоврядування, який мав виражати інтереси селян, не користувався їх довірою, потребує детального аналізу. Радянська та почасти новітня українська історіографія обстоюють погляд, що волость була створена виключно для відстоювання інтересів поміщиків, виконання відповідних адміністративно-поліційних функцій. Очевидно, що причина

подібних суджень може полягати у спробі оцінки цієї моделі самоврядування за кон'юнктурними для дослідників критеріями, що безумовно не можна вважати за оптимальний науковий підхід.

Скасувавши кріпосне право, російське самодержавство взялося за створення певним чином установ, у яких вчорашні панщинники Правобережжя мали опанувати мистецтво "вправлятися" в основах самоврядування. На початок 1860-х рр. рівень освіти у селах регіону був неадекватно низьким. У цьому виправдано вбачали одну із основних невдач функціонування органів волосних структур самоврядування.

Давалася взнаки патріархальна культура селян, що не спонукало їх до займання посад у волосних правліннях. З іншого боку, така пасивність пов'язана із традиційно підвищеною активністю поляків. Шляхта та її служиле оточення прагнули отримати додаткові адміністративні важелі впливу після реформи 1861 р., а "тутешній люд" звично не розглядали як суб'єкт самоврядування. Селяни часто асоціювали волосну адміністрацію "з панамми", тому так легко вірили у будь-які чутки, що пов'язували волость з тим же поміщиком. Адже волость усе ще була органом примусу, тобто, вважалася причиною багатьох народних бід та страждань. Навіть попри те, що волосні урядовці частенько конфліктували із місцевими поміщиками.

### *Список використаних джерел*

1. Мельничук О. Ф. Адміністративний апарат та органи місцевого самоврядування на Поділлі у другій половині XIX століття / О.Ф. Мельничук. – Вінниця: Велес, 2001. – 192 с.
2. Бондаревський А. Волосне правління та становище селян на Україні після реформи 1861 р. / А. Бондаревський. – К., 1961. – 128 с.
3. Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. / Ю. Присяжнюк. – Черкаси: "Вертикаль", ПП Кандич С.Г., 2007. – 640 с.
4. Держархів Черкаської обл., ф. 18, оп. 1, спр. 103, 26 арк.
5. Распоряжения епархиального начальства и разныя известия по Киевской епархии // Киевские епархиальные ведомости. – 1890. – № 10 (8 марта). – С. 122.
6. Высочайший Манифест, Божьею Милостью Мы, Александр второй, император и самодержец Всероссийский, царь Польский, Великий князь Финляндский, и пр., и пр. и прочая // Киевские епархиальные ведомости. – К., 1861. – № 3. – С. 35–44.
7. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 52, спр. 437, 23 арк.
8. Инструкция Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора мировым посредникам Юго-Западного края. – К., 1904. – 46 с.
9. Волынское крестьянство с его общественным и домашним бытом, обычаями, поверьями, преданиями и предрассудками // Волынские губернские ведомости. – 1883. – № 74. – С. 20–22.
10. Волынское крестьянство с его общественным и домашним бытом, обычаями, поверьями, преданиями и предрассудками // Волынские губернские ведомости. – 1884. – № 13. – С. 15–16.
11. ЦДІАК України, ф. 485, оп. 1, спр. 15974, 718 арк.
12. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 180, спр. 34, 211 арк.
13. Етнографічні матеріали, зібрані В. Гр. Кравченком на Волині та по сумежних губерніях. – Житомир: ТДВ, 1914. – Т.12. – 312 с.
14. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 191, спр. 86, 212 арк.
15. Воропонов Ф. Ф. Крестьянская реформа в Юго-Западном крае / Ф. Ф. Воропонов // Вестник Европы. – С.Пб., 1900. – Кн. 8. – С. 754–804.
16. Афанасьев-Чужбинский А. Общий взгляд на быт приднепровского крестьянина / Александр Афанасьев-Чужбинский // Морской сборник. – 1856. – Т. XXVI. – № 14. – С. 45–74; Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию. Очерки Днепра / А. Афанасьев-Чужбинский. – С.Пб.: Тип. Морского министерства, 1861. – Ч. 1. – 456 с.
17. Гульдман В. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания / В. Гульдман. – Каменец-Подольский: Изд-во Подольского губ. стат. комитета, 1889. – 7 с.
18. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціоетнічних конфліктах [пер. на укр. З. Борисюк] / Д. Бовуа. – К.: Критика, 1998. – 336 с.
19. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863) [пер. з фр. З. Борисюк] / Д. Бовуа. – К.: ІНТЕЛ, 1996. – 415 с.
20. Из Житомира... // Вестник Юго-Западной и Западной России. – К., 1863. – Кн. 5. – С. 104–107.

**Андрей Касьян**

### **ОТНОШЕНИЕ КРЕСТЬЯНСТВА ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ К ФОРМИРОВАНИЮ НОВОГО ВОЛОСТНОГО УСТРОЙСТВА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX В.**

*Статья посвящена отношению пореформенного крестьянства Правобережья к волости и волостным должностным лицам. Автор приходит к выводам, что волость была определенным "вакуумным" образованием, где вчерашние крепостные осваивали основы самоуправления. Основными причинами низкого интереса крестьян к участию в органах самоуправления можно считать низкий уровень образования, патриархальную политическую культуру и традиционно повышенную активность поляков, которые на первых порах массово занимали должности в волостных правлениях. Сами же крестьяне часто ассоциировали волостную администрацию с помещиками, поскольку волость все еще была органом принуждения.*

*Ключевые слова:* волость, крестьянское самоуправление, волостные чиновники, Правобережная Украина, пореформенное крестьянство.

**Andriy Kasian**

**RIGHT-BANK UKRAINE ATTITUDE OF THE PEASANTRY TO A NEW PARISH SYSTEM  
IN THE LATE NINETEENTH CENTURY.**

*The article is devoted to the attitude of the post-reform peasants of the Right-Bank Ukraine to volost and volost officials. The author comes to the conclusion that volost was a particular "vacuum" formation where the former serfs learned the basics of self-government. The main reasons for the peasants' low interest to the participation in self-governing institutions could be named as the low level of education, patriarchal political culture and traditionally high activity of the Polish people who initially occupied the posts in volost governing. The peasants themselves often associated the volost administration with landlords, as volost was the body of enforcement.*

*Key words: volost, peasant self-government, volost officials, Right-Bank Ukraine, the reformed peasantry.*

**УДК 94(477)**

**Андрій Кліш**

**УЧАСТЬ ПРЕДСТАВНИКІВ СУСПІЛЬНО-ХРИСТІАНСЬКОЇ ТЕЧІЇ  
ГАЛИЧИНИ У ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ВИБОРАХ 1900 Р.**

*Висвітлюється діяльність українських політиків Галичини суспільно-християнського спрямування у проведенні виборчої кампанії 1900 р. до австрійського парламенту, розглянуто їх передвиборчу риторичу та проаналізовано результати виборів.*

*Ключові слова: вибори, передвиборча кампанія, парламент, Галичина, суспільно-християнська течія.*

Сучасні суспільно-політичні процеси, пов'язані зі становленням багатопартійності в Україні та участю партій у парламентських виборах актуалізують дослідження аналогічних процесів минулого. Тому науковою новизною цієї статті є аналіз участі у парламентських виборах в Східній Галичині представників суспільно-християнської течії.

Об'єкт дослідження – суспільно-політичні процеси у Східній Галичині кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Предмет дослідження – участь представників українського суспільно-християнського руху у парламентських виборах 1900 р.

Мета статті полягає у тому, щоб дослідити перебіг виборчої кампанії 1900 р. та участь у ній представників українського суспільно-християнського руху.

Об'єкт, предмет і мета дослідження обумовили вирішення таких основних завдань: проаналізувати основні ідеологічні засади суспільно-християнського руху з якими він йшов на вибори; простежити еволюцію його політичних вимог.

Певні аспекти досліджуваної проблеми проаналізовано науковцями. Зокрема, загальну характеристику суспільно-християнській течії досліджуваного періоду дали Т. Антошевський [1], О. Аркуша [2], Т. Батенко [3], А. Кліш [4–5], В. Вежбенець [28].

Основа джерельної бази статті складають матеріали ЦДІАЛ України та часопису "Руслан" – видання суспільно-християнської течії.

8 вересня 1900 р. цісар Австро-Угорщини Франц-Йосиф І видав декрет про розпуск нижньої палати парламенту та оголосив про проведення нових виборів [6, с. 4]. Повідомлення про чергові вибори активізувало політичне життя Галичини. У передвиборчому зверненні Української національно-демократичної партії (далі – УНДП) зазначалася на необхідності державного реформування та захисту національних, політичних, економічних та культурних інтересів українців [7, с. 1]. Союзниками у майбутньому парламенті народовці бачили ліві партії, зокрема австрійських соціал-демократів, польських людовців та прихильників о. С. Стояловського. Окрім того вони виступали за якісний вибір кандидатів у депутати [8, с. 1].

Представники суспільно-християнської течії позитивно сприйняли задекларовані УНДП наміри щодо якісного підбору кандидатів, проте закликали не керуватися вузькопартійними інтересами і не об'єднуватися із москвофілами "на шкоду чистоті національної ідеї" [9, с. 1]. Християнські суспільники вважали ці вибори "прокотяться критичною хвилею, коли вирішується подальша доля Австро-Угорської монархії: чи дійде до поглиблення конституційного ладу і покращення міжнаціональних відносин, а чи запанує німецька гегемонія і повернеться абсолютизм" [10, с. 1].

У передвиборчій риторичі вони наголошували на християнсько-соціальній ідеології, як протизвазі радикалізму та соціал-демократії. У той час, як радикали та соціал-демократи, намагаючись отримати прихильність виборців, ототожнювали себе із віруючими парафіянами, агітуючи за своїх кандидатів, називали релігію приватною справою, представники ж суспільно-